

Adnan Kadrić

PRILOG KONCEPTUALNOJ LEKSIKOGRAFIJI U BOSNI U OSMANSKOM PERIODU (1463-1878)²⁹

1. Uvodne napomene

U našem radu bavit ćemo se širim pojmom konceptualne leksikografije u Bosni koja obuhvata i konceptualno strukturirane tezaure opće leksike kao i terminološke konceptualne tezaure. U nauci postoje tendencije razlučivanja pojmova leksikografija i terminografija.³⁰ Opća leksikografija, prema toj podjeli, preferira semasiološki (značenjski) kriterij opisa riječi, gdje se opisuje spektar značenja određene riječi, dok terminografija preferira onomasiološki (nominalizirajući) pristup u kojem određeni «koncept» određuje pravo značenje jezičke oznake. Leksikografija uključuje i emotivni pristup, dok terminografija samo priznaje emocije u okviru određenoga koncepta terminologizacije riječi. Ipak, terminografija je, općenito govoreći, samo podvrsta leksikografije i čak ima, sa filozofsko-onomasiološkoga aspekta, dosta dodirnih tačaka sa općom konceptualnom leksikografijom.

²⁹ Rad je bosanska varijanta izlaganja (*The Phenomenon of Conceptual Lexicography in Ottoman Bosnia*) na međunarodnom simpoziju CIEPO 18, održanom u Zagrebu krajem mjeseca augusta 2008. godine. Engleska varijanta rada bit će objavljena u zborniku radova sa spomenutog simpozija.

³⁰ Po toj strogoj podjeli, leksikografija se bavi fokusiranjem na riječima, dok se terminografija nastoji fokusirati na termine unutar određenih stručnih ili naučnih oblasti i disciplina. Leksikografija prihvata arbitrarnost (arbitrariness) jezičkoga znaka, dok terminografija nastoji ustanoviti principe designacije i koncepte na osnovu kojih funkcioniraju pravila imenovanja pojmova i pojava u svijetu koji nas okružuje. Leksikografija nastoji sačuvati i definirati najširu upotrebu riječi, dok se terminografija bavi usko specijaliziranom upotrebom određene riječi. Leksikografija je, prema dr. Mariëtti Alberts, deskriptivna po svojoj naravi, dok je terminografija preskriptivna i nastoji suziti značenje određene lekseme na osnovu značenja riječi unutar određenog, poznatog koncepta koji je u osnovi izvođenja svakog novog značenja.

Naime, terminografija je zapravo istodobno i jedna grana konceptualne leksikografije, budući da se i termini nižu prema određenom generičkom, hijerarhijskom ili asocijativnom principu povezivanja leksema. Ona se bavi sistemom simbola i jezičkih znakova u okviru određene oblasti života. Terminografija uvijek podrazumijeva određeni «mentalni» koncept imenovanja i povezivanja leksema, isto kao i opća konceptualna leksikografija. "Mentalni koncept" je princip povezivanja znaka, označenog i definiranog pojma. Temeljne onomasiološke principe terminografije prepoznamo i u općoj konceptualnoj leksikografiji, kao što se vidi i na primjeru "konceptualnih" tezaurusa, terminoloških tezaurusa, poetiziranih rječnika i orijentalnih "metaleksikografskih" komentara (šarhova) na poetizirane i "konceptualno ustrojene" rječnike / tezauruse u Bosni u osmanском periodu uprave (1463-1878).

2. Kraća historija leksikografije u Bosni u osmanском periodu (1463-1878)

U periodu osmanske uprave u Bosni (1463-1878) srećemo se s velikim brojem rječnika: a) jednojezičnih;³¹ b) dvojezičnih;³² c) trojezičnih;³³ d) četverojezičnih.³⁴ Krajem 15. i početkom 16.

³¹ Konceptualni jednojezični rječnici na arapskom jeziku uglavnom su iz oblasti teologije, odnosno vjerskih znanosti (rječnici terminologije tefsira, hadisa, manje poznatih riječi iz Kur'ana itd.).

³² Vrlo su brojni i anonimni dvojezični arapsko-turski rječnici (*Lugat-ı 'Arabi-Türki* (R. 1619), *Kamus-ı 'Arabi-Türki* (R. 2621; R. 2327; R. 5837; R. 4917; R. 5145; R. 5893; R. 6125; R. 5851; R. 6198; R. 7737; R. 7788; R. 7800; R. 6305; R. 919), *Mufidü'l-Müstefidin* (R. 2051) itd. Slično je i sa tursko-bosanskim i bosansko-turskim dvojezičnim rječnicima. Tursko-bosanski rječnici uglavnom su pedagoško-didaktičke naravi (*Lugat-ı Türki-Bosnevi*; GHB. R. 7704; R. 7791; R. 7789; R. 7744; R. 7695; R. 6191; R. 6213). Od kraja 19. stoljeća sve češće *Lugat-ı Türki / Türkçe – Bosnevi / Boşnakça*. Od bosansko-turskih rječnika u Bosni u osmanском periodu najpoznatiji je bio stihovani rječnik *Makbul-i 'Arif* (GHB. R. 2865; R. 6294; R. 7795; R. 7738; R. 2961; R. 3376; R. 7798; R. 7720) Muhameda Hevajja Uskufija iz Tuzle.

³³ Kao što je rječnik bosansko-arapsko-turski *Lugat-ı Bosnevi-Arabi-Türki* (R. 7797) i njemu slični rječnici. Rječnici *arapsko-perzijsko-turski* potvrđuju uporedno bavljenje nekih ljudi u Bosni tekstovima na sva tri orijentalna jezika. Od *arapsko-perzijsko-turskih* rječnika najpopularniji u Bosni je, prema broju sačuvanih primjeraka u bibliotekama, bio rječnik *Subha-i Sibyan* Muhameda b.

stoljeća otvaraju se prvi mektebi i medrese u bosanskim kasabama i gradovima. U 16. stoljeću dolazi do povećanja broja stanovnika, snažnijeg procesa islamizacije stanovništva i povećanja broja pismenih ljudi. Zbog potreba novog obrazovanja, upravo spomenuto stoljeće označava početak tradicije dječijih i pedagoško-didaktičkih rječnika / tezursa općenito.³⁵ Poetizirana leksikografija počinje krajem 16. stoljeća i traje do 19. stoljeća. Uporedo se razvija i terminološka konceptualna leksikografija i svojevrsni komentari (šerhovi) i terminoloških i poetiziranih rječnika.³⁶

Jedan od najstarijih enciklopedijskih rječnika na nekom od orijentalnih jezika u Bosni jeste veliki leksikon arapskog jezika *Assihah fi al-luga*, čiji je autor Abu Nasr Isma'il b. Hammad al-Gawhari al-Farabi (umro 393/1002, početkom 11. stoljeća). Prepis rječnika koji se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu (R. 346-355) potječe iz 13. stoljeća (u ponedjeljak 17. džumadel-ahira 687/1288. godine). Leksikon ima deset tomova i alfabetski je ustrojen, sa dosta primjera i sa posebno biranom leksikom. Ima još prijepisa istog leksikona i skraćenih verzija (muhtasara) iz 16. vijeka (R. 661; R. 4059; R. 3814). Treba napomenuti da je u leksikografiji na Mediteranu najprije došlo do susreta arapske leksikografske tradicije sa leksikografijom drugih mediteranskih evropskih zemalja. To nam pokazuje i konceptualni četverojezični *arapsko-grčko-*

Ahmeda er-Rumija el-Bosnevija (GHB. R. 6690; R. 5887; R. 4183; R. 5886; R. 1350; R. 7640; R. 4195; R. 4705; R. 5378; R. 7198).

³⁴ Kao što je rječnik *Lugat-ı Arebi-Türki-Farsi-Bosnevi* (GHB. R. 2204) i njemu slični.

³⁵ Inače, najpoznatiji autorizirani pedagoško-didaktički konceptualni arapsko-turski rječnici u Bosni su: *Cenahu's-Sibyan* (R. 2992) od Osmana Džumhura iz Višegrada, rječnik *Lugat-ı Elfaz-ı Kur'anıyye* (R. 7806), čiji je autor Ebu Bekr b. Šejh Muslihudin el-Bosnevi, potom *Ad-durra al-mudiyya fi'l-luga at-Turkiyya* (R. 5798), koje je napisao Salih b. Muhamed, zatim rječnik *Lugat-ı Lami'i Çelebi* (R. 2051), čiji autor je Lamii Mahmud Čelebi i rječnik *Seh Zeban* (R. 2051) autora šejha Ahmeda.

³⁶ U Gazi Husrev-begovoj biblioteci moguće je naći pokoji kratki konverzacioni rječnik Italijansko-turski / *Türkçe-İtalyanca Lugatı* (GHB. R. 5538). Takvi rječnici su uglavnom džepnog formata i nisu alfabetski ustrojeni, već više tamatski i po trgovačkome registarskom konceptu, koji se više oslanja na određeni tip konverzacije nego na određenu misaonu oblast. Također, zanimljivi su spiskovi određenih vrsta riječi u pokojoj gramatici latinskog jezika pisanoj na osmanskom turskom jeziku *Latinceden Terceme – Gramatika* (GHB. R. 5667; fol. 163).

latinsko-ilirski rječnik-herbarij *Liber de Simplicibus*, rječnik botaničke terminološke leksike sastavljen negdje sredinom 15. stoljeća. Autor je Niccola Rocabonelle.³⁷ Perzijska i turska leksikografska tradicija dolaze do izražaja znatno kasnije, sa uvođenjem osmanskog obrazovnog sistema u spomenute zemlje i krajeve. Treba napomenuti i da bilješke o uvakufljenjima i kupovini rječnika daju vrlo korisne podatke za proučavanje svakodnevnog života u Bosni u osmanskome periodu. Na osnovu sačuvanih primjeraka rukopisa rječnika u Bosni može se donekle pretpostaviti koji su se rječnici najviše koristili u obrazovnim institucijama.

Kao i u ostalim dijelovima Osmanskog carstva, i u Bosni su se koristili slični rječnici. Najpoznatiji stihovani perzijsko-turski rječnik je bio rječnik Ibrahima Šahidija. Najčešće korišteni arapsko-turski rječnici u osmanskim obrazovnim institucijama u Bosni, prema sačuvanim primjercima rječnika u arhivima i rukopisnim bibliotekama, jesu sljedeći: **(i)** *Lugat-ı Ferišteoğlu*,³⁸ **(ii)** *Al-ahtari fi'l-luga*,³⁹ **(iii)** *Lügat-ı İsm-i Allah / Lugat-ı Allah – Tanrı*,⁴⁰ **(iv)** *Al-irşad fi'l-luga*,⁴¹ **(v)** *Tercümanü's-Sihah*,⁴² **(vi)** *Lugat-ı Münteza*,⁴³ **(vii)** *Mirkatü'l-luga*,⁴⁴ i **(viii)** *Unvan*.⁴⁵ Od bosansko-turskih rječnika u Bosni je najpopularniji bio stihovani rječnik *Makbul-i Arif* Muhameda Hevaija Uskufija. Tursko-bosanski rječnici uglavnom su anonimni. Vokalizirani tursko-bosanski rječnici donekle su zanimljivi i za proučavanje izgovora turskog jezika u bosanskim medresama.

³⁷ Nikolić-Hoyt, Anja (2004:60) *Konceptualna leksikografija: prema tezaurusu hrvatskoga jezika*, Zagreb.

³⁸ GHB. R. 5345; R. 2162; R. 5568; R. 2593; R. 2974; R. 5630; R. 7803; R. 5561; R. 7745; R. 1653; R. 7805; R. 4287; R. 2051; R. 7393.

³⁹ GHB. R. 7562; R. 4780; R. 3868; R. 727; R. 6568; R. 7394; R. 171; R. 7560; R. 4192; R. 3787; R. 6093; R. 7566; R. 125; R. 6701; R. 5627; R. 7565; R. 202; R. 150; R. 591; R. 4419; R. 7563; R. 4838.

⁴⁰ GHB. R. 7393; R. 5737; R. 2839; R. 5536; R. 7747; R. 7743; R. 4348; R. 5511; R. 6220; R. 7156; R. 5224; R. 7801; R. 6305; R. 7792.

⁴¹ GHB. R. 5551; R. 2760; R. 624; R. 1105; R. 1364; R. 1625; R. 2711; R. 4030; R. 4830; R. 4200; R. 4457; R. 7642; R. 7808.

⁴² GHB. R. 1085; R. 1531; R. 1619; R. 2342; R. 7561; R. 4835; R. 5799.

⁴³ GHB. R. 5770; R. 1382; R. 2105; R. 4737; R. 5737; R. 2531.

⁴⁴ GHB. R. 5568; R. 7742; R. 6532; R. 2658; R. 4155; R. 1269; R. 650; R. 919.

⁴⁵ GHB. R. 5345; R. 7393.

3. Klasični osmanski obrazovni sistem i "konceptualna" leksikografija u Bosni

Literatura na orijentalnim jezicima u Bosni stiže posredstvom klasičnog osmanskog obrazovnog sistema. Obrazovni sistem u bosanskim medresama podrazumijevao je podjelu na tri vrste znanosti: a) *teološke discipline*: tefsir, hadis, kelam, fikh i ostale; b) *matematičke, praktične*: aritmetika, algebra, geometrija, astronomija i muzika; c) *prirodoslovne*: medicina, fizika, hemija, botanika, zoologija, mineralogija, geologija, poljoprivreda i geografija. *KONCEPT klasičnog osmanskog obrazovnog sistema daje temeljni okvir za razvijanje leksikografije u Bosni u osmanskom periodu, od druge polovine 15. stoljeća do početaka 19. stoljeća.* Pojednostavljeno govoreći, orijentalno-islamski kulturološko-civilizacijski univerzum u leksikografiji preslikava se kroz sljedeću univerzalnu tematsku hijerarhiju opisa i/ili redanja leksema u rječnicima:

1. Bog, Sveta Knjiga;
2. Poslanik (vjerska tradicija);
3. vjera i vjerozakon, propisi vjere;
4. svakodnevna leksika.

4. Vrste konceptualnih rječnika / tezaurusa

Konceptualne tezauruse na orijentalnim jezicima u Bosni u osmanskom periodu uvjetno možemo podijeliti na sljedeće vrste: 1. *opće konceptualne rječnike / tezauruse*; 2. *tematske konceptualne rječnike / tezauruse*; 3. *terminološke konceptualne rječnike / tezauruse*; 4. *poetizirane konceptualne rječnike / tezauruse*.

Ad. 1. *Opći konceptualni rječnici / tezaurusi*

Opći konceptualni rječnici ili tezaurusi brojni su i oni okupljaju lekseme koje se koriste u različitim oblastima života. Većina tursko-bosanskih rječnika ubraja se u opće konceptualne rječnike / tezauruse. Ono što objedinjava lekseme u takvim rječnicima nije tematski ili alfabetski ustroj, već prepoznatljiva hijerarhija vrijednosti u osmanskobosanskom obrazovnom sistemu i svakodnevnom životu muslimana u Bosni u osmanskobosanskom periodu, hijerarhija koja se preslikava kroz rječnike.

Ad 2. Tematski konceptualni rječnici / tezaursi

Za ilustraciju tematski koncipiranih rječnika / tezaurusa u Bosni u osmanskome periodu, želimo skrenuti pažnju na dva rječnika: (i) *Cenahu's-Sibyan* Osmana Džumhura; (ii) anonimni *Lugat-ı Arebi-Türki-Bosnevi* (R. 2204).

(i) CENAHU'S-SİBYAN (1713.) Osmana Džumhura iz Višegrada;⁴⁶

Djelo je napisano 11. džumadel-ahira 1125 / 1713. godine u medresi Misrija hadži Ismaila na Atmejdanu u Sarajevu. U uvodnom dijelu arapsko-turskog rječnika Osman Džumhur objašnjava razlog zašto je napisao rječnik.⁴⁷ Rječnik Osmana Džumhura u prvom dijelu je tipični konceptualni *Vocabularium* – popis riječi prema određenoj ideji ili temi. Na početku se nalaze "najodličnije, najprobranije riječi": Bog, Milostivi, poslanik, Objava itd. Slijede poglavlja koja objašnjavaju neke temeljne pojmove u medresama, zatim poglavlja koja su "tematski" ustrojena: *Poglavlje o biljkama i žitima, o životinjama, o divljim pticama, o ljudima, o dijelovima ljudskog tijela, o jelu, o voću, o drveću, o oruđu, o oružju, o bolestima, o brojevima*. Drugi dio rječnika ima alfabetski raspored riječi, gdje se u odvojenim redovima bilježe imenske i glagolske lekseme. Na kraju je interesantna vježba za studente.⁴⁸

(ii) LUGAT-I AREBİ-TÜRKİ-BOSNEVİ (GHB. R. 2204), anonim;

Rječnik počinje bismillom, u skladu sa tradicijom. Zatim se navodi na tri jezika ime Božije, naziv za Poslanika, meleke / anđele, slijedi vjerska terminologija koja se sreće u svakodnevnom životu muslimana, osnovni pojmovi iz islamskog obredoslovlja i

⁴⁶ GHB. R. 2992.

⁴⁷ "...vidio sam kako su mnogi učenici u naše doba slabi i ne poznaju jezika; uče fikh, a ne znaju značenja, te su na taj način oni bili uzrokom pisanju ovog rječnika. Ja sam Božijom pomoću i njegovom uputom započeo da im skupim rječnik koji će sadržavati riječi raširene, koje se upotrebljuju kod učenih. Tako sam ovaj rječnik sabrao iz *Sahihul-muhtara*, *Muntehaba* i nešto iz rječnika *Ismulah* i rječnika *Ferište*". Vidi: Handžić, Mehmed (1940-41) "Džumhur Osman i njegov arapsko-turski rječnik Dženahus-sibjan", *El-Hidaje*, godina IV.

⁴⁸ Ibid.

dogmatike, osobine ljudi, nazivi za dijelove ljudskoga tijela. Nazivi poglavlja su sljedeći: *Beyan-ı vaşf-ı insan / Objašnjenje opisa čovjeka* (6a); *Beyanü'-l-ard ve ma fiha / O zemlji i onome što je na njoj* (7b); *Beyanü Evsafi-l beyti ve Esasihi / O opisima kuće i pokućstva* (8a); *Beyanü-l Me'kulat / O jelima* (10b); *Esmäu şuhur / Imena mjeseci* (18a); *Esmäu l-İşarat / Pokazna imena/ zamjenice* (18b); *Esmäu l-mevsulat / Odnosna imena* (18b) itd. Na kraju rječnika nalazi se mali priručni popis gramatičkih pojmova sa pokojim primjerom. Tradicija pisanja tematskih bosansko-turskih i tursko-bosanskih rječnika nastavlja se i nakon odlaska Osmanlija iz Bosne.⁴⁹

Ad 3. Terminološki konceptualni rječnici / tezaursi⁵⁰

Od bosanskih terminoloških arapsko-turskih konceptualno ustrojenih rječnika dosta je onih koji se bave općom vjerskom terminologijom, ali i administrativno-pravnom terminologijom koja se sreće u službenoj korespondenciji.⁵¹ Posebnu pažnju privlače rječnici termina iz tesavufskog stručnog registra. U 16. stoljeću Ali Dede Mostari u stihu daje zanimljiva objašnjenja najčešće korištenih tesavufskih termina. Katkada detaljnija objašnjenja tesavufskih termina prelaze granice uobičajenih leksikografskih enciklopedijskih djela i prerastaju i posebnu vrstu djela – u komentare rječnika, u kojima se nastoji objasniti semantička "konceptualna matrica" na osnovu koje se u tesavufu "selektiraju lekseme" koje treba da iskažu neku složeniju apstraktnu filozofsko-tesavufsku

⁴⁹ Jedan od poznatijih autora takvih tematski organiziranih tezaurusa je Ibrahim Edhem Berbić. Svoje leksikografske priloge daju je u dodatku svoje kontrastivne dvojezične bosansko-turske gramatike *Boşnakça-Türkçe Muallimi : Bosanski Turski Učitelj* (1893).

⁵⁰ Rječnici koji se bave stručnim registrom određene oblasti uvijek su predmet konceptualne leksikografije i oni uvijek moraju slijediti koncept / ideju određene struke u imenovanju pojmova / termina. Konceptualna leksikografija podrazumijeva pisanje rječnika iz određenih oblasti, terminoloških lista i spiskova riječi, leksikografske priloge u kojima se na asocijativnoj ili hijerarhijskoj osnovi objedinjuju lekseme unutar istoga koncepta / ideje. Prepoznatljiva je terminološka konceptualna matrica koja objedinjuje lekseme unutar iste stručne oblasti. Neprepoznavanje koncepta na osnovu kojeg se piše rječnik uvodi probleme razumijevanja implicitnog značenja leksema u mikro-strukturi svakog konceptualnog rječnika.

⁵¹ Npr. *İlm-i inşada must'amel olan lugatlar* – GHB. R. 7001.

ideju. U našem radu želimo skrenuti pažnju na leksikografske priloge Abdullaha Salahudina Bošnjaka – Salahija iz 18. stoljeća. Objašnjenja pojmova koja daje Abdullah Salahi primjer su onomasiološke konceptualizacije tesavufskih termina u leksikografskom smislu. Pažnje vrijedni su terminološki leksikografski prilozi u djelima Osmana b. Abdulmenana Bošnjaka, jednog od najznačajnijih prevodilaca evropskih udžbenika iz prirodnih nauka na turski jezik u 18. stoljeću. Godine 1751. preveo je sa latinskog djelo *Geographia Generalis in Qua Affectionnes Generalles Telluris Explicantur* (Terceme-i Kitab-ı Coğrafya) od Bernharda Vareniusa i još nekoliko sličnih knjiga iz botanike i sličnih znanosti. Neke nazive navodi na nekoliko jezika: latinskom, arapskom, turskom i bosanskom jeziku.

Ad 4. "Poetizirani" konceptualni rječnici / tezaursi

Za istraživače leksikografije na Balkanu jedan od najinteresantnijih fenomena jeste fenomen pisanja poetiziranih rječnika u Bosni. To je zanimljiv fenomen sa nekoliko aspekata:

- a) u povijesti leksikografije južnoslavenskih naroda rijetki su "rječnici u stihu";⁵²
- b) rječnici su jasno koncipirani i kao leksikografsko djelo i kao književno djelo;
- c) na početku stihovanih rječnika autori rječnika biraju lekseme prema zadatim hijerarhijskim obrascima klasične osmanske "semantičke kulturološke vertikale" u kojima se ogleda orijentalno-islamski pogled na svijet;
- d) odabir leksema u poetiziranim rječnicima podrazumijeva i poštivanje pravila klasične osmanske retorike i stilistike, ali i predstavlja neku vrstu "individualnog poetskog eksperimenta" u kojem autor / pjesnik nastoji slagati lekseme koristeći se s najmanje desetak klasičnih osmanskih aruz-metričkih formi;
- e) odabir leksema u stihovanim rječnicima vrši se i prema pravilima "tematske kulturološke horizontale", tako da su lekseme u stihovima najčešće povezane semantičkim

⁵² Osobito je zanimljiv bosansko-turski rječnik *Makbul-i Arif* Muhameda Hevaija Uskufija.

- odnosima *hiponimije* i *meronimije* (kao da je u podlozi poetskog teksta neka vrsta tematskoga rječnika);
- f) odabir leksema u stihovanim rječnicima uvjetovan je i pravilima metrike, tako da se u redanju leksema često javljaju neke neočekivane semantičke praznine, što čini rječnik zanimljivim sa stilskeg aspekta;
 - g) autor u potrazi za individualnim izrazom često koristi i neke "supstandardne" lekseme, argo izraze i vulgarizme, što rječnik dodatno čini neobičnim;
 - h) zbog praćenja pravila rime, autor često napravi transpoziciju leksema u finalnom dijelu stiha.

Jedan od najpopularnijih stihovanih rječnika u Bosni bio je rječnik *Tuhfe-i Şahidi* Ibrahima Şahidija, a jedan od neobičnijih rječnika je *Tuhfe-i Vehbi* od Sunbulzade Vehbija. Prilično popularan je bio i rječnik *Lugat-ı Ferišteoğlu*.⁵³

Od stihovanih bosanskih rječnika izdvojit ćemo sljedeće: (i) *Tuhfe-i Manzume* Osmana b. Husejna Bošnjaka; (ii) *Makbul-i Arif* Muhameda Hevajja Uskufija iz Tuzle; (iii) *Subha-i Sibyan* Muhameda b. Ahmeda er-Rumija Ebu-l-Fadla el-Bosnevlja; (iv) *Lugat-ı Elfaz-ı Kur'aniyye* Ebu Bekra b. Şejha Muslihudina el-Bosnevlja.

- (i) TUHFE-I MANZUME (1583.) – stihovani tezurus / rječnik Osmana b. Husejna Bošnjaka;

Osman sin Husejnov Bošnjak napisao je 1583. godine perzijsko-turski rječnik u formi mesnevlje i naslovio ga kao «*Manzume*» / *Pjesma*. Iz pedagoško-didaktičkih razloga u rječniku je navodio različite metričko-stilske obrasce i primjenjivao ih u svom rječniku, prateći i odgovarajuća pravila rime i odabira leksema. U formi mesnevlje napisao je uvodni dio koji ima 42 bejta / distiha, odnosno 88 stihova. Sa 19 poetskih odlomaka (poglavlja) i uvodnim dijelom rječnik *Pjesma* ukupno ima 168 bejtova / distiha, odnosno 336 stihova. U djelu je unutar istih stihova na osmanskome objašnjeno značenje perzijskih leksema (ukupno 805).

⁵³ U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu ima i rječnika koji se sastoje od biranih leksema iz nekog klasičnog književnog djela. Takav je i rječnik teških riječi *Müşkilat-ı Şahname* (R. 7746) u Firdusijevoj *Şahnami*, alfabetski ustrojeni. Ovakvi rječnici sa drugog aspekta približavaju neko djelo iz klasične književnosti na nekom od orijentalnih jezika.

U posebnim dodacima autor rječnika Osman sin Husejnov – Bošnjak objašnjava i neka važnija gramatička pravila koja se odnose na perzijske lekseme. Djelo sadrži i jedan broj figura i tropa unutar uvodnih stihova⁵⁴.

Rukopis koji analiziramo nalazi se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu (R-3451). Osobito nas zanima uvodni dio «*Manzume*» / *Pjesme* Osmana sina Husejna Bošnjaka, koji počinje sljedećim stihovima:

1. Bismi'llāhi'r-Rahmāni'r-Raḥīm

La ilāhe illalāhü'l-Kerīm

U ime Boga Milostivog Samilosnoga

Nema nikog osim Boga Plemenitoga

Sipās u minnet Ol Ḥallāk-ı pāka

Ki 'aql ü fehm ü dāniş virdi ḥāka

Hvala i zahvala tom Stvoritelju čistome

Koji prahu podari pamet, razumijevanje i znanje

Ol Alīm itdi insāna lugātı

O dur ḥāka viren nutk u hayātı

Taj Sveznajući učini da je riječ za čovjeka

On je taj što prahu Govor i život dariva

Osman b. Husejin Bošnjak objašnjava značaj rječnika za “savladavanje” različitih nauka. Konceptija rječnika podsjeća na rječnik Ibrahima Šahidija.

(ii) MAKBUL-İ ARİF (1631) – Muhameda Hevaija Uskufija iz Tuzle;

Bosansko-turski rječnik *Makbul-i Arif* napisan je po ugledu na rječnik Ibrahima Šahidija. Rječnik *Makbul-i Arif* napisan je 1631. godine. Uvod ima 102 bejta (204 stiha). U uvodu se opisuje odluka da se sastavi rječnik od riječi iz bosanskog (*Bosnaca*) i turskog jezika. Zanimljiva je Hevaijeva konstatacija u uvodnim stihovima:

Çü Bosnalar olur iri bekamet

İri bil hem lugatların begayet

Kako su Bošnjaci krupna stasa

⁵⁴ Ahmet Atilla Şentürk – Ahmet Kartal (2004:314) *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara.

Znaj da su im tako i riječi krupne

Slijedi 13 poglavlja u različitim metrima, uz autorov završetak Rječnika. Rječnik po stilskim osobitostima podsjeća na ostale pedagoško-didaktičke "alhamijado" pjesme Muhameda Hevaija Uskufija pisane arapskim grafemama na bosanskom jeziku. Rječnik nije za djecu. Svako poglavlje je koncipirano kao manja "semantički zaokružena" pjesma, sa latifom – duhovitom izrekom ili poslovicom na kraju poglavlja. Rječnik je, dakle, neka vrsta pjesnikove asocijativne "priče" o određenim skupinama riječi. Nekad je veza među riječima tematska, nekad asocijativna, nekad ih veže isključivo rima, a nekad kao da se nižu riječi koje u širem meronimijskom krugu grade sliku određenog pojma ili događaja. Uskufi nastoji unijeti originalnost u Rječnik tako što bejtove (distihe) obično otpočinje leksemama iz različitih tematskih oblasti. Međutim, često se asocijativno "prebacuje" u druge tematske oblasti i mijenja gramatičke kategorije leksema na temelju samo njemu poznatog "koncepta". I čitatelj koji zna turski i čitatelj koji zna bosanski osjeti "taj koncept" i vezu među leksemama, ali je teško može odrediti ako je pokušava odrediti na temelju sadašnjih leksikografskih teorija i pravila moderne leksikografije i leksikologije. Razlog je jednostavan:

Samo širi konceptualni okvir za strukturu Rječnika jeste pisana narodna Tradicija na osmanskome turskom i na bosanskom jeziku, dok se kao glavna stilistička tehnika sastavljanja rječnika uzima osmanska aruz-poetika i neka vrsta implicitne narativne "folklorne poetske koine" tipične za određene vrste bosanske alhamijado poezije i hibridnih poetskih formi na granici pedagoško-didaktičke i erotizirane narodne "saz poezije" u Osmanskome carstvu. Zato je rječnik Makbul-i Arif Muhameda Hevaija Uskufija zanimljiv i za književnoteorijske i za folklorne i za lingvostilističke studije.

- (iii) SUBHA-İ SİBYAN (1624) – Muhameda b. Ahmeda er-Rumija Ebu-l-Fadla Bosnevija;

Rječnik *Subha-i Sibyan* Muhameda b. Ahmeda Er-Rumija Bosnevija je stihovani arapsko-turski rječnik. O njemu je već

opširno pisao Atabey Kılıç.⁵⁵ Rječnik je, prema nekim izvorima napisan 1033 / 1624,⁵⁶ a prema nekim 1063 / 1652-53. godine. Rječnik ima 2100 arapskih leksema, oko 250 perzijskih i oko 1150 turskih leksema. Početak je sličan kao i u rječnicima Osmana b. Husejna Bošnjaka i Muahmeda Hevaija Uskufija, u skladu sa tradicijom konceptualnih poetiziranih tezaurusa u Osmanskom carstvu:

Nam-ı Hoda zikr idelüm ibtida
 Menzil-i maksuda Odur rehnuma
Spomen otpočnimo imenom Boga
Do željenoga odredišta On je pokazatelj puta ...

Muhamed b. Ahmed Bosnevi objašnjava zašto je pisao rječnik za djecu (Subha-i Sibyan). Rječnik po koncepciji i sadržaju poglavlja podsjeća na rječnik Ibrahima Šahidija i rječnik Osmana b. Husejna Bošnjaka.

Subha-i Sibyan, Muhamed b. Ahmed er-Rumi Ebu-l-Fadl
 Bosnevi (GHB. R. 6690)

⁵⁵ Vidi detaljnije: Kılıç, Atabey (2006) "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Subha-i Sibyan. İnceleme (1)", *Turkish Studies / Türkoloji Dergisi* - 2, 2006.

⁵⁶ Uzun, Tacettin (2002) "Arapça-Türkçe Sözlüklerin Öncüsü Sayılan Subha-i Sibyan", *Nüsha*, yıl II, sayı: 6.

- (iv) LUGAT-I ELFAZ-I KUR'ANİYYE (GHB. R. 7806);
autor Ebu Bekr b. Šejh Sejful-hak ibn Muslihudin el-Bosnevi;

Nakon kraćeg sadržaja, slijedi prozni uvod i poglavlja u stihovima. U poglavljima Ebu Bekr Bosnevi tumači pojedine riječi iz određenih kur'anskih sura. Nekada se tumače fraze, a nekada samo po jedna riječ. Riječi su slagane prema redosljedu kur'anskih poglavlja. Uporedo se daje, u bilješkama ispod i pored riječi, uži kontekst upotrebe određene lekseme koja se stihom objašnjava u osnovnom tekstu Rječnika. U 397 bejtova (794 stiha) daje se značenje 1432 kur'anske riječi i izraza.

d) *Fenomen komentara (šerhova) rječnika u bosanskoj leksikografiji*

Tradicija pisanja komentara na rječnike ili konceptualne tezuruse preuzeta je iz osmanske pisane tradicije. Komentar *Külliyat-ı Abi Beka* (GHB. R. 184) zapravo je veliki enciklopedijski rječnik koji u pojedinim objašnjenjima dobija formu komentara rječnika, sa posebnim osvrtom na semantiku i etimologiju pojedinih riječi. Često se navode primjeri da se ilustrira značenje nekih riječi. Daje se opis grafijske slike lekseme, opće napomene o gramatičkom obliku riječi, kao i napomene o leksemama koje se koriste u određenoj naučnoj oblasti. Na isti način je koncipiran i višetomni enciklopedijski rječnik *Sihahul-luga* (R. 346). Taj rječnik ima dosta stihova kojima se potkrepljuje značenje određene lekseme, ali i dosta primjera iz razgovornog stila. Riječi se objašnjavaju navođenjem njihova značenja unutar određenih sintagmatskih ili rečeničkih konstrukcija. Jako puno je izreka i citata poznatih osoba iz klasične orijentalno-islamske filološke tradicije. Tumače se lekseme iz ajeta, iz hadisa, iz predisamske poezije, iz djela arapskih klasika, iz različitih naučnih oblasti. Hijerarhijski je ustrojen prema orijentalno-islamskome konceptu života. Šerhove / komentare na određene lekseme daje i Ali Dede Mostarac, zatim Abdullah Bosnevi Abdi i Sari Abdullah Bosnevi. Katkada svoje komentare daje i Nevesinjac Šabanzade, koji tumači teške riječi iz Mesneviye Dželaluddina Rumija. Komentar djelo *Hulle-i Manzume – Şerh-i Tuhfe-i Şahidi* Šejha

Juje Mostarca (R. 635) na rječnik *Tuhfe-i Šahidi* Ibrahima Šahidija sadrži osnovne elemente klasičnog osmanskog komentara rječnika, ali nije ni stilski niti znanstveno blizu sličnog komentara istoga djela koji nam se nudi u djelu *Šerh-i Tuhfe-i Šahidi* (R. 1386) autora Ahmeda Hatema Bjelopoljaka. Stil Hatema Bjelopoljaka je jako dobar, jezik prefinjen. U uvodnom dijelu svoga komentara Ahmed Hatem iskazuje želju «da teške misli predoči jasnim izrazom», objašnjava metodu koju je koristio prilikom pisanja svoga komentara na rječnik Ibrahima Šahidija, daje definicije nekih književnih pojmova koje srećemo u njegovom djelu, kao i objašnjenja nekih termina iz osmanske aruz-metrike. U uvodnome dijelu Ahmed Hatem Bjelopoljak pokreće pitanje izgovora «izafetskog hemzeta» u perzijskim genitivnim konstrukcijama koje prelaze u osmanski turski jezik, odnosno da li se čita između konstituenta genitivne veze «kesra» ili «fetha». Spomenuta pitanja su aktualna i danas, kako u iranistici tako i u osmanistici. Komentari (šerhovi) stihovanih rječnika predstavljaju produkte klasične orijentalne retoričko-filološke tradicije u najširem smislu.

Proučavanje konceptualne leksikografije u Bosni u osmanskome periodu na primjeru rukopisnih rječnika pokreće dosta zanimljivih pitanja za bosanskohercegovačku turkologiju. Među takva pitanja ubrajaju se pitanja suodnosa semantike i formalne strukture različitih rječnika / tezaurusa, odnosno da li se studije o konceptualnoj leksikografiji trebaju baviti formalnim strukturalnim odnosima ili, pak, značenjskim i kulturološko-civilizacijskim vezama među leksemama. Po našem mišljenju, oba aspekta su važna za studije o povijesti konceptualne leksikografije u osmanskoj Bosni.

Summary

A lot of lexicographical conceptual glossaries, lists of words and various dictionaries of encyclopaedic character were written during the Ottoman rule over Bosnia. Unlike to the lexicographical tradition in Dalmatia, the alphabetical conceptualized dictionaries in Bosnia during the Ottoman rule have occurred very rarely. However, regardless of that fact, numerous works in the area of conceptual lexicography in Bosnia during the Ottoman rule introduced many questions of cultural-civilization character such as: who has wrote those terminological dictionaries and professional-technical conceptualized lists of words and why, are those dictionaries result of act of copying (*istinsah*) or are there even some elements of originality inside them. There are two phenomena that attract the attention of every researcher in the field of lexicography during the Ottoman rule over Bosnia: a) *phenomenon of "poetized" conceptual lexicography* (glossaries in verse); b) *phenomenon of writing of commentary (sharh) of that time exemplar glossaries and dictionaries* (the commentators are the writers from Bosnia). We assume that these two phenomena in 16th and 17th century (glossaries in verse and commentaries of glossaries) are the phenomena in South-Slavic and Ottoman lexicographical tradition that deserve particular cultural overview and critical analysis.